

УДК 902/904:572.9.39

Пустовалов С. Ж.

ТЕОРІЯ ЕТНОСУ Л. М. ГУМІЛЬОВА В АРХЕОЛОГІЇ

Статтю присвячено обґрунтуванню можливості використання теорії етногенезу Льва Миколайовича Гумільова в археології. З позиції цієї теорії розглянуто деякі археологічні культури на теренах України. Зроблено висновок про доцільність використання теорії етногенезу Л. М. Гумільова в археології.

Ключові слова: етнос, етногенез, давні археологічні культури.

Теорія етносу Л. М. Гумільова, яка розроблялася в 60-ті рр. ХХ ст. [1], стала широко відомою лише з кінця 80-х років. Пік її популярності серед науковців припадає на 90-ті рр. ХХ ст. Найповніша її версія була надрукована у 1994 р. [2]. В археології одним із постійних прихильників цієї теорії є В. С. Бочкарьов, який з початку 90-х рр. ХХ ст. розробляє ідеї вогнищ культурогенезу за археологічними матеріалами [3]. Ландшафтні чинники у формуванні етносу, розроблені Л. М. Гумільовим, використовує Н. О. Гаврилюк [4]. Слідом за В. С. Бочкарьовим деякі українські дослідники оперують гумільовською термінологією щодо археології. Так, В. І. Клочко [5] вживає термін «вогнище культурогенезу» до етногенетичних та культурних процесів за доби пізньої бронзи на території України та прилеглих регіонів. Системно ця дуже цікава теоретична концепція в археології не використовується.

Археологи останні десятиліття не схильні до будь-яких теорій. Зниження цікавості навіть до інтерпретаційних досліджень відзначають фахівці [6]. Проте теоретичні розробки Л. М. Гумільова базувалися не тільки на історичних, а й на археологічних джерелах, і тому нехтувати ними не можна. Археологія може розглядати лише результати етногенетичних процесів. Але, вивчаючи ту або іншу археологічну культуру, археолог може простежити її становлення, розквіт та занепад, що, загалом, відповідає етногенетичній теорії Л. М. Гумільова.

Вивчаючи хронологію культури, можна зробити оціночні судження про те, з'явилася ця культура внаслідок міграції чи шляхом трансформації, наскільки стрімким був розквіт культури, наскільки вона швидко чи, навпаки, повільно занепадала. Порівнюючи ареали поширення культури на різних хронологічних етапах, можна дійти висновку про те, чи провадили носії цієї культури експансію і на якому етапі, чи, навпаки, скорочувалась територія її поширення.

Спробуємо розглянути з огляду на концепцію Л. М. Гумільова розвиток деяких археологічних культур України, за якими більшість археологів з тими або іншими застереженнями вбачає певні етнокультурні угруповання.

Практично в усіх археологічних культурах їхній початок є проблемою з багатьма невідомими. Це відповідає положенню теорії Гумільова про інкубаційний період формування етносу [7]. Так само і кінець археологічних культур губиться в історичній темряві. Гумільов пише, що в основі пасіонарного поштовху лежить зіткнення двох та більше етносів [8]. Археологія засвідчує, що майже кожна археологічна культура формується з двох та більше попередніх культурних компонентів. Так, ямна культура на теренах України формується з середньостоговської культури та майкопської [9], катакомбна спільність — з ямною та північнокавказьких чи східносередземноморських елементів [10]. Буго-дністровська культура виникає на ґрунті місцевих мезолітичних племен та впливів культури Кереш [11]. Цей перелік можна продовжувати. Створюючи свою теорію етносу, Л. М. Гумільов спирався і на археологічні джерела. Він писав, що коли певний етнос зникає внаслідок трансформації, міграції або знищення сусідами, тоді залишається пам'ятка епохи — «археологічна культура, яка свідчить про характер давнього народу...» [12].

Квінтесенцією концепції Л. М. Гумільова є крива розвитку етносу [13]. Вона складається з фази різкого підйому, який триває приблизно 300 років. Потім настає акматична фаза (приблизно 300 років), за нею — фаза надлому, що продовжується 150–200 років. Ця фаза поступово переходить в інерційну (ще десь 300 років). Залежно від конкретних історичних обставин існування етносу може продовжитися у фазі обскурації та релікту (ще приблизно 300 років). Таким чином, загальний час існування етносу оцінюється в 1200–1500 років [14]. Саме ця крива

може бути використана в археологічних дослідженнях.

Використання подібної кривої для інтерпретації в археології базується на припущенні, що археологічна культура відповідає давньому етносу. Дискусії з приводу тлумачення археологічної культури тривають із більшою або меншою мірою інтенсивності багато десятиліть, але більша частина археологів де-факто визнає цей зв'язок. Отже, якщо прийняти тезу про етнічність археологічної культури, то, знаючи час (хоча б приблизний) існування культури, можна визначити, чи розвивалася ця культура за стандартним шляхом етногенезу, за концепцією Л. М. Гумільова, чи в її розвитку є певні відхилення. Якщо вони є, чи можна їх пояснити, виходячи з постулатів цієї концепції.

Якщо термін існування культури, наприклад, 600 років (тоді як етнос має жити 1200 років, як мінімум), то потрібно пояснити, що було причиною такого швидкого зникнення її з археологічної карти того чи іншого регіону. З іншого боку, таке зіставлення допоможе перевірити і правильність висновків самої теорії Л. М. Гумільова. Як писав в своїх творах Л. М. Гумільов, теоретично кожний етнос може припинити своє існування на будь-якій фазі. Але для його знищення на фазі підйому сусідньому етносу знадобиться занадто багато зусиль для того, щоб подібна справа мала успіх [15].

Прикладом проходження повного циклу етногенезу, за Л. М. Гумільовим, є трипільська культура. Дійсно, вона з'являється в останній чверті V тис. до н. е., досягає свого піку розвитку в середині IV тис. до н. е. і дезінтегрується в першій чверті III тис. до н. е. Причини зникнення трипільської культури невідомі. Проникнення степових скотарських елементів у середовище трипільського суспільства, що вперше відзначила Т. Г. Мовша [16], можливо, поступово розмивали це суспільство на інерційній фазі трипільського етносу. Відокремлення культур з аморфної трипільської спільності не врятувало існування етносу. Кінець трипілья стався не в результаті військового розгрому скотарями, а внаслідок вичерпання внутрішніх ресурсів життя етносу. Ямна спільність лише поглинула те, що вже в етнічному сенсі розпалося. Етнічне довголіття трипільської культури можна пояснити тим, що навколо не було сильних сусідів, здатних подолати цей потужний народ, навіть наприкінці його існування.

Повний цикл етногенезу простежується у більш ранніх періодах передісторії людства. Дніпро-донецька культура, виділена Д. Я. Телегі-

ним [17], як і трипілья, демонструє повний цикл етногенезу. Ця культура датується з V тис. до н. е. по III тис. до н. е. Це навіть більше, ніж відводить на існування етносу Л. М. Гумільов. Могло так статися? Так, могло. Більшість території, що займала дніпро-донецька культура, стає ареалом іншої культури (середньостоговської). Те, що залишається, є останнім варіантом, який було витіснено у Прип'ятське Полісся. Там він як релікт доживає до III тис. до н. е. Мисливське населення, що існувало навколо, було неспроможне та, мабуть, і не мало наміру зруйнувати цей хліборобсько-скотарський осередок. Лише новий могутній вибух етногенезу, з яким пов'язані культури шнурової кераміки або бойових сокир, повністю стирає з етнічної карти цей релікт.

У концепції Л. М. Гумільова одне з центральних місць посідає поняття про пасіонарну енергію етносу. Протяжність існування етносу безпосередньо залежить від того, як витрачається пасіонарність. Якщо пасіонарність витрачається на користь етносу і в його межах, то такий етнос існуватиме довший час, ніж той етнос, пасіонарність якого витрачається за межами свого етносу чи в безперервних виснажливих війнах. Переводячи це твердження на археологічні реалії, можна припустити, що археологічні культури з підвищеною кількістю проявів військової діяльності мають існувати менший час, ніж ті, де цих проявів менше. Розглянемо з цієї точки зору кілька археологічних культур України.

Уперше зброя не подвійного призначення, а спрямована лише для війни та вбивства людей, з'являється в енеоліті. Це кам'яні булави та сокири. Сюди ж треба віднести сліди поранень, перелами кісток, трепанації тощо. В цей же час з'являється складний лук [18]. Булави з вістрями стріл нового складного луку виявлені у середньостоговській культурі та синхронній з нею новоданилівській культурі. Термін їх існування менше 1000 років (кінець V — кінець IV тис. до н. е.) [19]. Це підтверджує положення концепції Гумільова про скорочення терміну існування етносу при неощадливому використанні пасіонарної енергії.

Другий період підвищення політичної нестабільності припадає на III тис. до н. е. У лісостеповій частині України в цей час виникає кілька археологічних культур з підвищеним рівнем військової активності. По-перше, це середньодніпровська культура. Для неї є характерними не тільки кам'яна зброя, а й металева: вістря списів та бронзові сокири. Термін її існування обмежується від другої чверті III тис. до н. е. до рубежу III—II тис. до н. е. [20]. Тобто термін існування

цієї культури та споріднених з нею культур дорівнює 750–800 років.

Дослідимо інший (вже історичний) народ на теренах України. Скіфи з'являються у Північному Причорномор'ї в VII ст. до н. е. Але ранньоскіфський речовий комплекс виникає трохи раніше в глибинах Азії (кінець IX ст. до н. е.). Таким чином, скіфи потрапляють до Північного Причорномор'я наприкінці фази підйому. Враховуючи Малу Скіфію, скіфи існують до I ст. до н. е., тобто знов-таки близько 700 років. Потім їх територію займають сармати. Хоча військового зіткнення між скіфами та сарматами не було. Як причину уходу скіфів різні фахівці називають екологічну кризу, викликану або посухою [21], або виснаженням пасовищ [22]. Але цілком можливо, що існував і третій чинник — різке скорочення пасіонарності скіфів через їхню воєнничість. Найактивніший (пасіонарний) елемент у скіфському етносі було просто вибито у постійних військових сутичках, і меморіальна стадія етносу настає набагато швидше, ніж в інших випадках.

Розглянемо більш складні відхилення від нормальної кривої етногенезу. Катакомбна спільність з'являється у Північному Причорномор'ї на початку III тис. до н. е. Дещо раніше, мабуть, з'являється донецька (східнокатакомбна) культура, трохи пізніше — інгульська (західнокатакомбна). Нами не розглядаються автохтонні гіпотези проходження катакомбної спільності, тому що проста зміна однієї релігійної парадигми іншою неможлива в умовах культу предків. Щоб перейти на інший поховальний обряд, треба відмовитися від віри своїх предків! Перехід на новий поховальний обряд міг статися лише в умовах втрати самостійності. Тому міграційне походження катакомбної спільності є преференційним. Отже, міграція або міграції носіїв катакомбних культур можуть припадати на кінець фази підйому або на початковий період акматичної фази. Про це свідчить їхня усталена релігійна система, повністю сформований культурний комплекс, який починає розбавлятися культурним комплексом ямного населення. Тобто, катакомбний етнос 200–300 років перебував десь в іншому місці. Закінчення існування катакомбної спільності, так само як і ямної, припадає на початок II тис. до н. е. (XIX ст. до н. е.). Таким чином, загальна тривалість існування катакомбного етносу становить 1100–1200 років [23].

Здавалося б, катакомбний етнос пройшов звичайний шлях етногенезу. Якщо це так, то як пояснити, що серед інгульських катакомбних поховань відсоток поховань зі зброєю (14,7 %) майже такий самий, як і у скіфів? У зв'язку з цією

обставиною термін існування катакомбної спільності мав бути значно коротшим. Але, як бачимо, цього не сталося. Чому?

Річ у тому, що прихід катакомбного населення на нові землі спричинив утворення у Причорномор'ї не нового етносу, а симбіозу — співіснуванню двох та більше етносів в одному регіоні, коли кожний з етносів займає свою екологічну нішу [24]. Дійсно, найдавніші поховання інгульської культури знаходяться у відкритому степу. Радіовуглецеві дати дають рубіж IV—III тис. до н. е. [25]. Ямне та східнокатакомбне населення мешкають ближче до заплавл. Розрізняються і заняття людей цих етносів. Для інгульського та донецького характерними є престижні види праці: війна, релігія, менше — скотарство. Для ямного — скотарство, рибальство, менше — війна. Між донецьким та інгульським етносами менше розбіжностей, проте з часом в межах поширення інгульського етносу серед донецьких поховань поступово зникає зброя. В ямних та донецьких похованнях трапляються менш престижні знаряддя рибальства, в інгульських катакомбних похованнях вони відсутні.

Цьому сприяло і встановлення, можливо, ранньокатової системи, де кожний із зазначених етносів мав своє соціальне становище. Це призвело до утворення так званої химери — співіснування двох і більше етносів на одній території в одній екологічній ніші [26]. Ямне та східнокатакомбне населення поступово втрачають свою знать, все більше підпадаючи під владу інгульського населення. До того ж посилення аридизації клімату призводить до того, що відкриті Приазовські степи стають непридатними для випасання худоби та проживання. Населення скупчується біля заплавл транзитних річок на кшталт Дніпра та Південного Бугу [27], тобто в одній екологічній ніші. Якщо симбіоз — це утворення, здатне до тривалого існування, то химера спотворює етногенетичні процеси. Етнічний час зупиняється і таке утворення може проіснувати відносно довго без істотного зниження пасіонарності. Проте воно, безумовно, неминуче після цього розвалиться.

Тільки постійна війна інгульського етносу за володіння мідно-миш'яковистими родовищами Донбасу могла дати можливість підвищити своє соціальне становище представникам нижніх каст-етносів за рахунок військових подвигів. Але постійно вести успішну війну, в принципі, просто неможливо. Інші привабливіші гасла гегемонії, на чолі якої стояли «синташинці», відвернули від вищої каст-етносу представників ямного населення. Інгульський етнос залишився

наодинці з могутнім противником, який до того чудово знав всі слабкі місця «інгульців». І інгульська химера розвалилася.

Яскравим прикладом химери є черняхівська культура. Готи, які займали провідне становище у цьому утворенні, були абсолютно чужими в ірано-слов'янському середовищі Причорномор'я. Сармати, пізні скіфи та фракійці займали в цій структурі дещо відокремлене становище [28]. Їхній статус загалом був нижчим за готів, але вищим за слов'ян. Певною мірою повторюється ситуація, яка мала місце в ямно-катакомбному суспільстві. Три етноси утворюють єдине суспільство. Воно так само є гранично войовничим, як і ямно-катакомбне, якщо не більше. Тільки процеси у нову епоху протікають швидше, ніж за доби бронзи. Культура існує лише 200 років, із середини III ст. н. е. по першу половину V ст. н. е. [29]. Готи йдуть з Північного Причорномор'я, забираючи із собою частину сарматів. Химера розвалюється і виникають принципово нові етнічні утворення, дуже яскраві, але короточасні. Вони можуть бути інтерпретовані як конвіксії. Короточасні, нетривкі, вони конкурують між собою, розпадаються і знов виникають. Лише празькі, колочинські та пенківські пам'ятки починають безперервний східнослов'янський етногенез, який призвів до створення давньоруської держави.

Розглянемо ще один археологічний феномен — зрубну спільність. Вона датується XVII—XII ст. до н. е. Час існування цієї спільноти (500 років) передбачає не просто підвищену військову активність, а феноменально високий рівень військових дій або якісь інші відхилення. Проте даних щодо цього не маємо. Поховання зі зброєю зникають вже на ранньому етапі існування спільноти. Воїни перетворюються із соціоутворюючих верств на соціообслуговуючу, знижуючи свій соціальний статус. На рівні норми в зрубній культурі і травматизм кістяків. Відповідно, значення війни в цьому суспільстві є зниженим. В чому річ? Можливо, теорія Гумільова не спрацьовує в цьому випадку? Вважаємо, що річ в іншому. Звичайно, виникнення зрубної культурної спільноти пов'язують з вибухом етногенезу у Приураллі, пов'язаному з феноменом Сінташти [30]. Це єдиний процес дезінтеграції ямно-катакомбної спільноти та формування

зрубної. Тому до 500 років суто зрубної спільності треба додати ще 200 років багатоваликової спільноти. До цього нас змушує сталість релігійної системи носіїв зрубної культури, традиційність поховального обряду, спадковість у поховальному обряді між носіями багатоваликової та зрубної спільнот. Це суспільство, яке в XVII ст. до н. е. вже перебувало на початку акматичної фази етногенезу. Дееволюція зрубної культури доводить, що цей етнос пережив надлом та фазу інерції. Але із додаванням 200 років багатоваликової культури час існування зрубної спільноти не набагато подовжиться. Очевидно, що етногенез зрубного етносу не закінчився у XII ст. до н. е. В білозерській культурі зрубний етнос був частково видозмінений і продовжив своє існування вже в історичних кіммерійцях [31]. Наприкінці доби бронзи з цим етносом стався новий етногенетичний вибух.

Таким чином, розгляд археологічних культур України доводить, що до них при визнанні певних етнічних спільнот може бути застосована теорія етногенезу Л. М. Гумільова. Поводження археологічних культур як етнічних спільнот дозволяє стверджувати, що вони відбивають реальні етнічні угруповання. Л. М. Гумільов починав простежувати вісі пасіонарних поштовхів з XVII ст. до н. е. [32]. На нашу думку, археологія може додати ще декілька таких вісей. Мова може йти про вісь пасіонарних поштовхів III тис. до н. е., завдяки яким відбувається етногенез народів шнурових культур. Ця вісь проходить в широтному напрямку від Уралу до східної Франції по лісовій смузі. Протягом IV тис. в Середземномор'ї поширюються народи, що ховали своїх небіжчиків в катакомбах. Можливо, одна з вісей проходила по Середземному морю також в широтному напрямку. В VI тис. до н. е. на Балканах виникає низка культур, зокрема лінійно-стрічкової кераміки, яка поширюється по всій Західній Європі. Не виключено, що тут теж можна знайти вісь пасіонарного поштовху. Навіть поява перших археологічних культур з відтворювальною економікою, так званий родючий півмісяць, теж можна розглядати як смугу пасіонарного поштовху. Проведений аналіз дозволяє поставити проблему поглиблення етногенетичних студій за концепцією Л. М. Гумільова на декілька тисяч років, принаймні до VIII тис. до н. е.

Список літератури

1. Гумилев Л. Н. Этнос как явление / Л. Н. Гумилев // Доклады отделений и комиссий ВГО. — Л., 1967. — Вып. 3. — С. 90–108.
2. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. — М.: Танаис, 1994. — 638 с.
3. Бочкарев В. С. Карпато-дунайский и волго-уральский очаги культурогенеза эпохи бронзы (опыт сравнительной характеристики) / В. С. Бочкарев // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита — бронзы средней и восточной Европы. — СПб.: ИИМК, 1995. — С. 18–29.

4. Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. / Н. А. Гаврилюк. — К., 1999. — 423 с.
5. Клочко В. І. Торговельний шлях Буг-Бог / В. І. Клочко // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи : збірка праць на пошану Л. І. Крушельницької. — Київ ; Львів, 2009. — С. 72–82.
6. Цимиданов В. В. Социальная структура срубного общества / В. В. Цимиданов. — Донецк, 2004. — 203 с.
7. Гумилев Л. Н. Этногенез... — С. 259.
8. Там само. — С. 411.
9. Корневский С. Н. Северная, кумо-маньчская периферия майкопской культуры и ее восточно-европейский (ямный) компонент / С. Н. Корневский // Проблемы изучения ямной культурно-исторической области. — Оренбург, 2006. — С. 34–48.
10. Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я / С. Ж. Пустовалов. — К. : Шлях, 2005. — 412 с.
11. Даниленко В. Н. Неолит Украины / В. Н. Даниленко. — К. : Наук. думка, 1969. — С. 30.
12. Гумилев Л. Н. Этногенез... — С. 213.
13. Там само. — С. 410.
14. Там само. — С. 410, рис. 4.
15. Там само. — С. 464.
16. Мовша Т. Г. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века / Т. Г. Мовша // СА. — 1961. — № 3. — С. 186–199.
17. Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура / Д. Я. Телегін. — К., 1968. — С. 239.
18. Братченко С. Н. Лук і стріли доби енеоліту — бронзи Півдня Східної Європи / С. Н. Братченко // Археологія. — 1989. — № 4. — С. 70–82.
19. Telegin D. Y. Relative and Absolute Chronology of Yamnaya and Catacomb Monuments the issue of co-existence The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures between the Vistula and Dneper : 4000–1000 BC / D. Y. Telegin, S. J. Pustovalov, N. N. Kovalyuch. — Poznan, 2003. — P. 132–184.
20. Археологія України [Відп. ред. Л. Л. Залізняк]. — К., 2005. — С. 164.
21. От Скифии к Сарматии / С. В. Полин. — К., 1992.
22. Гаврилюк Н. А. Вказ. праця. — С. 423.
23. Пустовалов С. Ж. Вказ. праця. — С. 412.
24. Гумилев Л. Н. Этногенез... — С. 170.
25. Telegin D. Y. Op. sit. — P. 132–184.
26. Гумилев Л. Н. Этногенез... — С. 380–385.
27. Пустовалов С. Ж. Вказ. праця. — С. 412.
28. Археологія України. — К., 2005. — С. 381.
29. Там само. — С. 379.
30. Бочкарев В. С. Вказ. праця. — С. 18–29.
31. Мурзин В. Ю. Населення України за киммерійської доби // Давня історія України / В. Ю. Мурзин. — К., 1998. — Т. 2. — С. 18.
32. Гумилев Л. Н. Этногенез... — С. 412–414.

S. Pustovalov

GUMILEV'S ETHNIC THEORY IN ARCHAEOLOGY

The article is devoted to the possibility of using the Lev N. Gumilev's Ethnogenesis Theory in archeology. Some archeological cultures in Ukraine are regarded from the point of view of this theory. It was shown the expedience of using the L. N. Gumilev's Ethnogenesis Theory in archeology.

Keywords: ethnicity, ethnogenesis, ancient archaeological cultures.

Матеріал надійшов 06.02.2013 р.